

УДК 314.745.4

"ҚАНДАС" ӘЛЕУМЕТТІК МӘРТЕБЕСІ: ТАРИХҚА КӨЗҚАРАС

Шаримова Магираш Каирбековна

magirash@mail.ru

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Әлеуметтану кафедрасының докторанты, Нұр-сұлтан қ.,
Қазақстан

Ғылыми жетекшісі - Б.Ж. Смағамбет

Қазіргі әлеуметтанудың перспективалы және маңызды бағыттарының бірі - халықтың көші-қон мәселелерін зерттеу. Адамзат құрлықтарының арасында және ішіндегі көші-қон арқылы бүкіл әлемге қоныстанды. Ұлы қоныс аударуы жаңа хронологияның басында ғұндардың "салт аттылар халқының" Еуропаға басып кіруінен және оны бесінші ғасырда жаулап алудан басталды. Халықтардың ұлы қоныс аударуы Еуропадағы әртүрлі тайпалардың жаппай қоныс аударуының негізін қалады және континенттің этникалық, мәдени мен саяси келбетін түбегейлі өзгертті.

Қазақтар - сақ, ғұн, түрік тайпаларының ұрпақтары. Қазіргі қазақтардың ата-бабалары көшпелі де, отырықшы да, жартылай отырықшы өмір салтын жүргізіп, мемлекеттер мен одақтар құрған. Түргеш, Қарлұқ, Түрік қағанаттары, Алтын Орда, Қазақ хандығы сияқты қазақтардың бабалары құрған болатын.

1917 жылы жарияланған Кеңес өкіметі қазіргі Қазақстан аумағына жергілікті байырғы халықтың тұрмыс-тіршілігінен өзгеше өзіндік саясат жүргізіп келді. 1929-1933 жылдар аралығында Қазақстанда жаппай көтерілістер болды. Оларды Қызыл Армия әскерлері аяусыз басып тастады[1].

1926 жылғы халық санағы бойынша қазақтардың төрттен бірі отырықшы болды, қазақтардың 6% жыл бойы көшпелі өмір сүрді, 65%-дан астамы жартылай көшпелілер болды[2].

1932-1933 жылдары Қазақстан аумағында ұжымдастыру нәтижесінде 1-1,75 миллион адам аштықтан қырылды. 1920 - 1930 жылдары аштықтан, қуғын-сүргіннен және күштеп ұжымдастырудан қашып, 200 мыңға жуық қазақ атамекенін тастап кетті[3].

1991 жылдан бастап Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан кейін этникалық қазақтар тарихи отанына орала бастады. 1991 жылы 18 қарашада Қазақ КСР Министрлер Кабинеті «Басқа республикалардан және шетелдерден ауылдық жерлерде жұмыс істеуге ниет білдірген байырғы ұлт адамдарды Қазақ КСР-не көшірудің тәртібі мен шарттары туралы» қаулы қабылдады. Сол кезден бастап қазақтардың көші-қоны көбейді. Тәуелсіздік алуы дүние жүзін мекендеген, түрлі себептермен Қазақстан аумағын тастап кеткен қазақтардың

топтасуына әсер етті. 1992 жылы Иммиграциялық заң қабылданды. Онда этникалық иммигранттар квотасы және оларды қабылдау мен бейімдеу үшін қажетті материалдық және қаржылық ресурстар бекітілді. 1993 жылы 10 000 отбасына квота белгіленді, ол шамамен 40 000 адамды құрады[4].

Этникалық қазақ репатрианттарды «оралмандар» деп атады. «Оралман» ұғымы алғаш рет 1997 жылғы 13 желтоқсандағы «Халықтың көші-қоны туралы» бірінші заңның бабында қолданылған. Заңда оралмандар деп Қазақстан Республикасы егемендік алған кезде оның шекарасынан тыс жерде тұрақты тұратын және Қазақстанға тұрақты тұру мақсатында келген ұлты қазақ шетелдіктер немесе азаматтығы жоқ адамдар түсіндірілді.

Қазақстанда жүзден астам этнос өкілдері тұрады. Этникалық топтардың көпшілігі кеңестік кезеңде Қазақстанға жаппай мәжбүрлі көші-қонға байланысты қоныстанды. Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін кейбір азаматтар тарихи отанына оралды. Демографиялық мәселе, әсіресе Қазақстанның Еуразияның орталығында орналасқанын ескере отырып, тұрақты демографиялық үдерістер Қазақстан үшін маңызды басымдықтар болды және болып қала береді. Бұл ел қауіпсіздігінің негізгі құрамдас бөлігі болып табылады. 2008 жылы 2 желтоқсанда Үкімет қаулысымен «Нұрлы көш» бағдарламасы бекітілді[5]. Бағдарламаның мақсаты – демографиялық және әлеуметтік-тұрмыстық мүдделер үшін ерікті негізде жүзеге асырылатын этникалық қазақтарды, Қазақстанға қайтып келуге ниет білдірген елдің бұрынғы азаматтарын, ішкі көшіп-қонушыларды ұтымды қоныстандыру және жұмысқа орналастыруға жәрдемдесу. Аймақтардың экономикалық дамуы және қатысушылардың әлеуетін іске асыру.

2020 жылдың қыркүйегінде Қазақстан Республикасының президенті Қасым-Жомарт Тоқаев тарихи отанына оралған қазақтарға қатысты «оралман» сөзінен бас тартып, «қандас» терминін қолдануды ұсынды. Қазақ тіліндегі «оралман» - қайта оралған, ал «қандас» - кең ұғымдағы туыс, отандас дегенді білдіреді. «Қандас» ұғымы қазақ репатриантының әуел бастан қалыптасқан ұғымына жақынырақ. 2021 жылдың 1 қаңтарынан бастап барлық нормативтік-құқықтық құжаттарда «оралман» ұғымы «қандас» ұғымына ауыстырылды.

Қандас – бұрын Қазақстан Республикасының азаматы болып табылмаған, тарихи отанына келген және «Халықтың көші-қоны туралы» Заңында белгіленген тәртіппен тиісті мәртебе алған этникалық қазақ және (немесе) оның ұлты қазақ отбасы мүшелері[6].

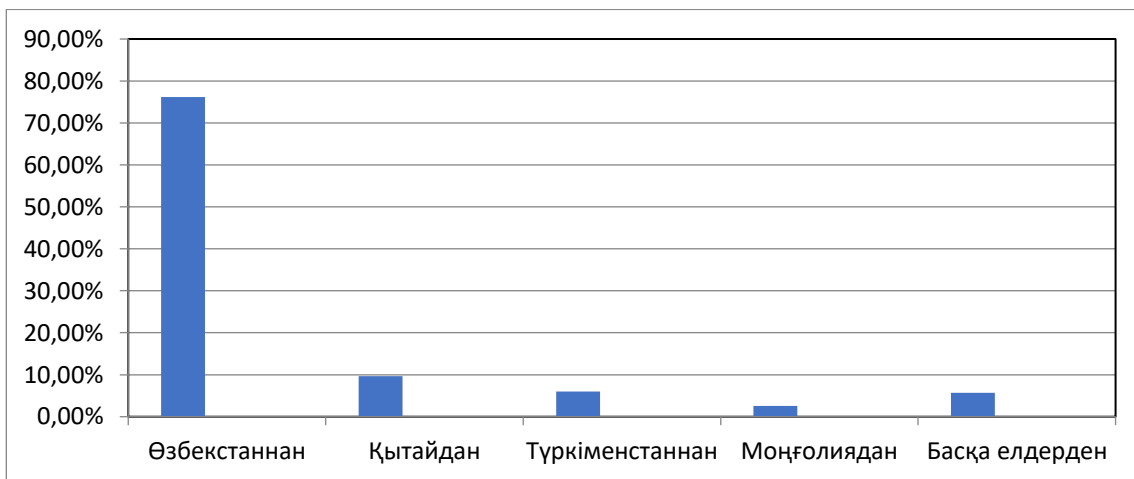

Диаграмма 1 – 2021 жылдың ішінде елдер бойынша келген қандастар.

(Автор Ұлттық статистика бюросының мәліметтері бойынша құрастырған)

Ресми мәлімет бойынша, 2021 жылдың ішінде 17 540 адам қандас мәртебесін алған. Оның 76,2% Өзбекстаннан, 9,7% Қытайдан, 6% Түркіменстаннан, 2,6% Моңғолиядан, 5,7% басқа елдерден келген.

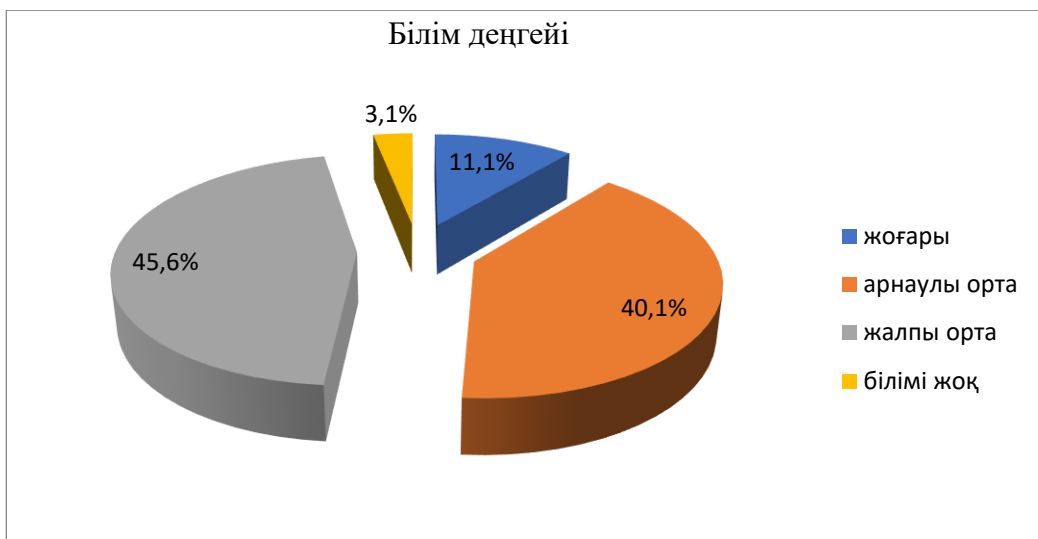

Диаграмма 2 – 2021 жылы келген еңбекке жарамды жастағы қандастардың білім деңгейі.

(Автор Ұлттық статистика бюросының мәліметтері бойынша құрастырған)

2021 жылы келген еңбекке жарамды жастағы қандастардың білім деңгейі бойынша 11,1% жоғары, 40,1% арнаулы орта білімді, 45,6% жалпы орта білімді, 3,1% білімі жоқ.

Жалпы, 1991 жылдан бері 1 089 700 этникалық қазақ тарихи атамекеніне оралды.

2017 жылдан бастап 2017-2021 жылдарға арналған нәтижелі жұмыспен қамтуды және жаппай кәсіпкерлікті дамыту бағдарламасы бойынша қандастар мен көшіп-қонушыларды қабылдаудың өңірлік квотасына енгізілген отбасыларға субсидия түрінде қаржылай көмек көрсетілуде. Көшу үшін отбасының әрбір мүшесіне 35 айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде біржолғы жәрдемақы беріледі. Отбасының тұрғын үйді жалға алу және коммуналдық қызметтерді төлеу шығындарын өтеу үшін оларға ай сайын 12 ай бойы 15-30 айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде ақша төленеді. Мемлекеттік қолдау шараларынан басқа, қандастарға тұрғын үй құрылысына тұтынушылық несие және ипотекалық несие алу құқығы берілген. Қандастар бейімдеу орталықтарында тегін бейімделу және интеграция қызметтерін пайдалана алады. Денсаулық сақтау саласында Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес қандастар тегін медициналық көмекпен қамтамасыз етіледі. Білім беру саласында мектептер мен мектепке дейінгі ұйымдарда Қазақстан Республикасының азаматтарымен тең негізде орындар қарастырылған. Қандастардың кәсіптік және жоғары білім беру ұйымдарына оқуға түсуге бөлінген квотаға сәйкес білім алуға мүмкіндігі бар. Қазақстан Республикасының аумағына кірген кезде олар жеке пайдалануға арналған мүлікке, оның ішінде көлік құралдарына кедендік баждарды төлеуден босатылады. Жергілікті атқарушы органдар өңірлік квотадан тыс көшіп келген қандастар үшін біржолғы жәрдемақы белгілей алады. Қандастар жеке қосалқы шаруашылығын, бағбандық шаруашылығын, саяжай құрылысын жүргізу үшін уақытша өтеусіз жер пайдалану құқығындағы жер учаскелерімен беріледі. Шаруа немесе фермер қожалығын және ауыл шаруашылығы өндірісін жүргізу үшін оларға уақытша жер пайдалану құқығында жер учаскелері беріледі.

Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің мәліметтері бойынша халық саны 1991 жылдың аяғында 16,4 миллион адам болса, 2000 жылдың басында 14,9 миллион адамды құрады. 2010 жылы қазақтардың саны 2009 жылғы санақты есепке алғанда 10458 мың адамды құрады, жалпы халық санындағы үлесі 63,9% болды. БҰҰ-ның Экономикалық және әлеуметтік мәселелер департаментінің болжамы бойынша 2030 жылы Қазақстан халқының саны 2050 жылға қарай шамамен 20,3 миллион адамды, 23 миллионға жуық адамды және 2100 жылы шамамен 25,7 миллион адамды құрайды.

Кесте 1 – Қазақстанның демографиялық көрсеткіштері

көрсеткіш \ жылдар	1989	1999	2009	2021
халық саны (мың адам)	16 537	15 000	15 776	19 125
онын ішінде қазақтар саны (мың адам)	6 534	7 985	10 096	13 453
онын ішінде қазақтар үлесі	39,52%	53,23%	63,99%	70,18%
жалпы елдегі халықтың тығыздығы (адам/км ²)	6,07	5,51	5,79	7,02

(Автор Ұлттық статистика бюросының мәліметтері бойынша құрастырған)

Қазақстан Республикасы жер көлемі жөнінен дүние жүзінде тоғызыншы орында, ал халықтың тығыздығы бойынша – жүз сексен төртінші орында. Қазақстан жұмыс күшіне көбірек мұқтаж. Бұл мәселені қандастардың тарихи отанына қоныс аударуын арттыру арқылы шешуге болады.

Түрлі деректерге сүйенсек, шет елдерде 3,5 миллионнан 4,5 миллионға дейін қазақ тұрады. Олардың басым көпшілігі Қазақстанмен шекаралас мемлекеттерде тұрады. Мәселен, Өзбекстанда бір миллионнан астам, Қытайда 1,4 миллион, Ресейде 800 мың, Түркіменстан мен Моңғолияда 40 мыңдай адам тұрады [7].

1999 жылғы санақтан кейінгі 8 жыл ішінде мемлекеттің көші-қон саясаты мен бала туу деңгейінің өсуіне байланысты қазақтардың саны 1 138 270 адамға өсті[8].

Этникалық құрылым екі себептің әсерінен – этникалық топтардың табиғи өсу қарқынының айырмашылығына байланысты және олардың көші-қонының әсерінен өзгереді. Қазақстан көш сақтауға бағытталған белсенді диаспоралық саясат шетелде қазақтардың этникалық ерекшелігі, ұлттық болмысы, үлкен стратегиялық маңызы бар. Елдегі диаспорадағы дағдарыстық демографиялық жағдай Қазақстанның қосымша кадрлық ресурсы ретінде қарастырылады. Қазіргі интеграциялық және жаһандық жағдайында қазақ диаспорасы сыртқы саясаттың маңызды құрамдас бөлігі бола алады. Шетелде тұратын қазақтар Қазақстан халқының үштен бір бөлігін құрайды. Атамекеннің ортақтығы, ортақ шығу тегі, ортақ мәдени тарих, ортақ тілмен бірге диаспоралық сананың негізгі бөлігін құрайды. Қазақ диаспорасы –Қазақстан елі үшін әлеуметтік ресурс, өйткені олар тарихи отанында қандастар қатарын толықтыра алады.

Қазақстандық әлеуметтанушылардың зерттеулері тұрғысынан этникалық репатрианттардың әлеуметтік бейімделу проблематикасы әлі ғылыми талдаудың объектісіне тиісті деңгейде айналмаған. Қазақстандағы қандастардың әлеуметтік интеграциясы жағдайларын одан әрі жақсарту жөніндегі жұмыс ішкі демографиялық мәселені шешудің маңызды құралы болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. <https://www.caa-network.org/archives/6126> *Сапа Камерон (Sarah Cameron). Голод в Казахстане в 1930-33-е гг.: современные исследования и новые направления в изучении вопроса*

2. Киндлер Р. Сталинские кочевники. Власть и голод в Казахстане. — М.: [РОССПЭН](#), 2017. — С. 31.

3. <https://strategy2050.kz/news/tarikh-pen-ta-zym/>

4. https://www.google.com/url?esrc=s&q=&rct=j&sa=U&url=https://www.undp.org/content/dam/kazakhstan/docs/library/7023-21565.pdf&ved=2ahUKEwjz6j59Or2AhWNR_EDHdYLCx0QFnoECAoQAq&usg=AOvVaw0unaXIhSNk10PogfduHW1

5. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30369720

6. Халықтың көші-қоны туралы Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 22 шілдедегі № 477-IV. Заңы.

7. <https://strategy2050.kz/ru/news/demografiya-i-migratsiya-kazakhstana-vyzov-i-vozmozhnosti-dlya-strany/>

8. Этнодемографический ежегодник Казахстана. Стат. сб. / Под ред. Ю.К.Шокаманова. — Алматы, 2006. — С. 440.